

DOMAGOJ VIDOVIĆ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
dvidovic@ihj.hr

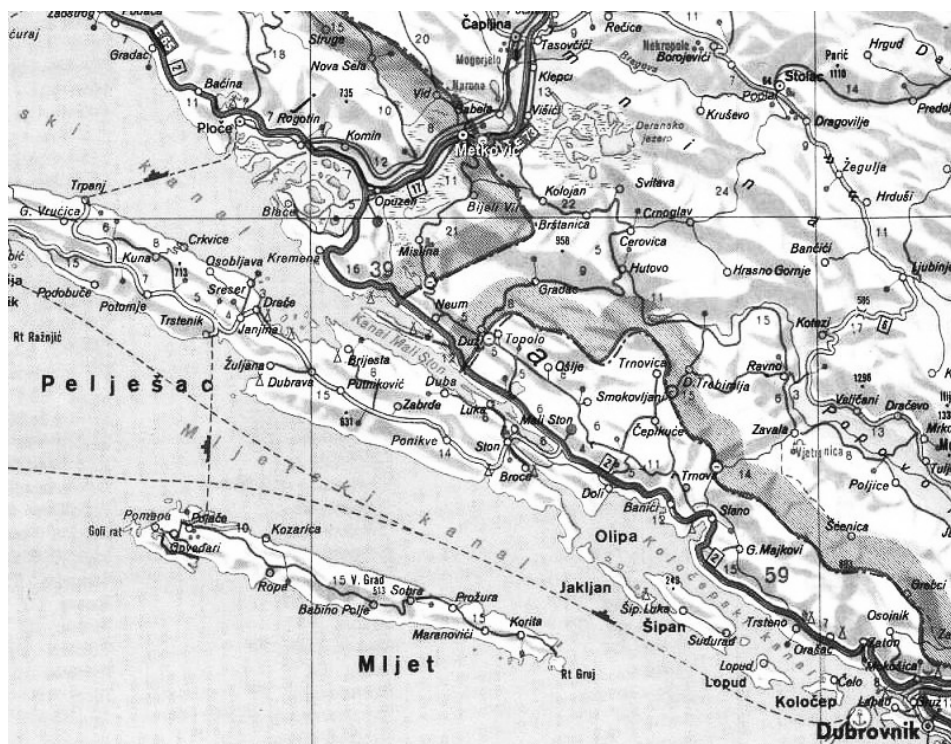
UTJECAJ MIGRACIJA NA NOVOŠTOKAVSKE IJEKAVSKE GOVORE U NERETVANSKOJ KRAJINI I DONJOJ HERCEGOVINI

U radu se na temelju autorova terenskog rada obrađuju novoštokavski ijekavski govori u Neretvanskoj krajini i Donjoj Hercegovini s osobitim naglaskom na promjene koje su posljedica migracijskih kretanja. Iznose se bilježite naglasne, fonološke i morfološke značajke mjesnih govora upotpunjene istraživanjem povijesnih vrela kako bi se pokušalo rekonstruirati predmigracijsku dijalektnu sliku obrađenog područja. Iznose se i neke sociolingvističke činjenice bitne za razumijevanje suvremenog stanja.

1. Uvod

U ovome se radu obrađuju novoštokavski ijekavski govori u Neretvanskoj krajini (prostiru se u istočnome dijelu bivše općine Metković) i Donjoj Hercegovini (istočni dio općina Čapljina te općine Stolac, Neum i Ravno u Popovu). Iako se obrađeni prostor danas nalazi u dvjema različitim državama, povijesno se može smatrati jedinstvenim, kako politički (pripadao je srednjovjekovnome Humu), tako i crkveno (sve do početka 18. st. čitavo je područje pripadalo Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji). U prvome ću dijelu rada ukratko izložiti mogući dijakronijski slijed migracija i povijesnih zbivanja koja su utjecala na samo jezično stanje, u drugome ću se usredotočiti na neke od bitnih jezičnih značajka, dok ću u trećemu dijelu nastojati dati smjernice za rekonstrukciju predmigracijske dijalektne slike obrađenoga područja. Rijeka Neretva kao prirodna prepreka bila je i jest dijalektna razdjelnica. U prošlosti je razdvajala štokavske govore šćakavskoga tipa od štokavskih govora štakavskoga tipa, a danas razdvaja novoštokavske ikavske od novoštokavskih

ijekavskih govora. Suвременa je dijalektna slika Neretvanske krajine i Donje Hercegovine veoma složena: južno od ušća Neretve, na zapadnome dijelu poluotoka Pelješca, štokavsko narječje graniči s čakavskim, istočno od Dubrava i Popova nalazi se granica govora zapadnoštokavskoga i istočnoštokavskoga tipa,¹ na čitavo se područje proteže snažan utjecaj dubrovačkoga govora, a i izvanjezične okolnosti (česte i obilne migracije, doseljavanje pripadnika drugih naroda) dodatno otežavaju moguću rekonstrukciju predmigracijske dijalektno slike obrađenoga područja.

Slika 1. Zemljovid obrađenoga područja s neposrednim okruženjem.

2. Kratki povijesni prikaz migracija

Neretvanska krajina i Donja Hercegovina u kontinuitetu su naseljene od prapovijesti. Hrvati spomenuti prostor naseljuju u 7. st. i u njemu polako stvaraju svoje državne tvorevine. Prostor istočno od Neretve Pop Dukljanin i još neki srednjovjekovni kroničari nazivaju Crvenom Hrvatskom. U sastavu

¹ O tome opširnije u Brozović 1978 i Lisac 2003. Drukčiji pogled na razvoj srednjojužno-slavenskoga dijasistema iznosi Kapović 2008: 103–104.

se te države našao i Hum (*Chelmania*), koji se u povijesnim vrelima spominje od 10. st. Osnovne su jedinice srednjovjekovnoga teritorijalno-političkog ustroja na tim povijesnim hrvatskim prostorima bile: zemlja (političko-teritorijalna jedinica koja ima određeni stupanj političke samostalnosti), župa (manja političko-teritorijalna jedinica koja je u ranijemu srednjovjekovlju u prvome redu bila upravna jedinica jednoga plemena, a kasnije se razvila u teritorijalnu jedinicu koja je omeđena svojim prirodnim granicama i ima svoje upravno-političko središte; 10-ak župa čini zemlju), seoska općina (posebno upravno područje s vlastitim starješinom i teritorijem) i vlastelinstvo (posjed mjesnoga nižeg feudalca s pripadajućim mu kmetovima i slobodnim seljacima; teritorijalnim opsegom najmanja jedinica). Treba imati na umu da je upravo župa najčvršće i najjasnije određen teritorij na srednjovjekovnim hrvatskim, ali i širim slavenskim prostorima (*usp.* Sivrić 1999: 8–12). Zapadni dio prostora koji obrađujem povijesno je pripadao humskoj župi Žaba, sjeverni župi Dubrave, a istočni župi Popovo. Slabljenjem hrvatske države Hum u nekoliko navrata dolazi pod srpsku vlast da bi 1322. stupio u užu vezu s Bosnom pod čijim će vrhovništvom ostati do turske okupacije.² Već nakon prvih turskih upada hrvatsko stanovništvo iz Istočne Hercegovine bježi na teritorij Dubrovačke Republike (prvi je veći val hercegovačkih izbjeglica u bijegu pred Turcima u Dubrovnik pristigao koncem 14. st. zbog čega Veliko vijeće 1395. odlučuje da se izbjeglice prevezu u Apuliju; Božić 1952: 10). Nakon pada Neretvanske krajine i Hercegovine pod tursku vlast stanovništvo bježi i prema Makarskome primorju i otocima (uglavnom na Brač, Hvar, Vis, Mljet i Elafite).³ Mnogi će dospjeti i znatno zapadnije, sve do Like i Ravnih kotara. O razmjerima prvih seoba doznajemo iz *Poimeničnoga popisa sandžaka vilajeta Hercegovine 1475. – 1477.* koji nabraja i mezre – sela napuštena od strane

² O povijesti srednjovjekovnoga Huma opširnije u Brandt 1995, Budak 1994 i Puljić 1995.

³ Tako se među novim plemstvom na Braču spominju obitelji: Berković, Čikarelović (Kukretić; danas Cicarelli), Filipović, Katić, Kranković, Gospodnetić, Jerčić, Jakšić, Glavinić, Ivanišević, Raič (danas Rajčević u Pučišćima), Šćepanović *alias* Scipioni, Simić *alias* Batković, Lozić i Martić (Jutronic 1950: 45–47) koje su se mogle doseliti iz Neretvanske krajine ili Donje Hercegovine. Za većinu se starijih stanovnika otoka Brača neretvansko ili hercegovačko podrijetlo može samo pretpostaviti, i to na temelju mogućih migracijskih smjerova, obiteljske predaje (obitelj Mičeli Tomić u Pučišćima također ima tradiciju da je podrijetlom iz Neretvanske krajine; Gospodnetić se po tradiciji veže za Šimrake) ili na temelju jezičnih crta koje su se okamenile u prezimenu (primjerice kod prezimena Šćepanović u Gornjemu Humcu). Čvrsti dokaz o doseljavanju na Brač iz Hercegovine jest pismo koje je 1. srpnja 1841. Ivan Novaković *detto* Maslarda iz Sumartina uputio don Vidoju Novakoviću Maslaću (1795. – 1861.), dubravskome župniku. U pismu Ivan Novaković upozorava svojeg rođaka da je od svojeg oca čuo da su brački Novakovići podrijetlom iz Zažablja. Na Visu se pak među novim stanovnicima 1708. spominju obitelji Bogunović, Ilijić, Milošević, Savić, Lesković, Drlić, Pervan i Hercegović koje su se također mogle doseliti iz Hercegovine (Novak 1961: 113–114). O seobama iz Hercegovine na Elafite, Mljet i Lastovo vidi u Sivrić 2003: 385–386.

stariosjedilaca koja najčešće naseljuju Vlasi. Isti će se smjer migracija hrvatskog stanovništva ponavljati nakon svakog rata za oslobođenje od Turaka, a napose iza Kandijskog (1645. – 1669.) i Morejskog rata (1683. – 1699.).⁴ Za vrijeme i nakon Morejskog rata samo se iz župe Gradac u Slivno preselilo 2 000 ljudi (Puljić 1995: 77). Nakon što je istočni dio Neretvanske krajine koncem 17. st. oslobođen od Turaka u njega se masovno doseljava hrvatsko stanovništvo iz istočne Hercegovine i manji broj pravoslavaca. Stanovništvo je s tih područja sve do 20. st. uglavnom odlazilo na zapad ili prema Dubrovniku, a unutar same mikroregije stanovništvo se iz Popova i hercegovačkoga dijela Zažablja uglavnom selilo prema Metkoviću i Zažablju (zbog turskih progona i za vrijeme ratova)⁵ i Dubravama. Stanovništvo je pak Dubrava počesto odlazilo prema Neretvanskoj krajini i Zapadnoj Hercegovini.

Veliki odljev stanovništva s neumskoga područja i Popova dogodio se i za vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. – 1878. kada stanovništvo iz Gabele te iz Hrasna i Burmaza bježi u Metković i Dobranje, Neumljani i Gračani u Vidonje, a Popovci u Dubrovačko primorje. Službeno su u Dalmaciji 1875. upisane 13 403 izbjeglice (Puljić 2008: 14). Stanovništvo je spomenutih krajeva, osobito na hercegovačkome teritoriju, znatno stradalo i u ratovima u 20. st. U Drugome svjetskom ratu i poraću smrtno je stradalo, po istraživanju Ivice Puljića, Stanislava Vukorepa i Đure Bendera uklopljenome u rad *Saborske komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugoga svjetskog rata*, 4423 od oko 30 000 Hrvata u Istočnoj Hercegovini (u Donjoj Hercegovini oko 4150 od 28 500), a novija su istraživanja pokazala da je broj stradalnika još veći (Puljić, Vukorep, Bender 2001: 83–85). U Domovinskom ratu 1991. – 1992. srpske su postrojbe zaposjele općine Ravno i Stolac, sjeverni dio općine Neum i istočni dio općine Čapljine. U ratnome je vihoru najteže stradala općina Ravno u kojoj danas živi samo nekoliko stotina stanovnika, uglavnom staraca. Tzv. Republici Srpskoj pripalo je područje Brštanika (negdašnja općina Stolac) te sjeveroistočni dio Popova. Tom je političkom uredbom opstanak tamošnjega hrvatskog pučanstva postao nemoguć.

Do pomicanja stanovništva dolazilo je i iz gospodarskih razloga. Nakon “velike trešnje” 1667. zbog potrebe za radnom snagom počinje masovno

⁴ O razmjerima seoba u 17. st. najbolje govori činjenica da se nijedna obitelj koja se spominje u Metkoviću u popisu obitelji iz 1684. ne spominje među posjednicima 1695. i 1702. kao ni u prvim upisima u metkovskim župskim maticama 1734. – 1781.

⁵ Tako se primjerice u Vidonje od 38 obitelji čak 20 doselilo iz Popova i hercegovačkog dijela Zažablja, 2 su daljim podrijetlom s toga područja, a i za 5 se starosjedilačkih može pretpostaviti da su iz tih krajeva, u Dobranjama čak 22 od 31, a od prvih 38 obitelji koje su se naselili u Metković u 18. st. čak je 25 s istih područja uključujući i još neke koje su odonud starijim podrijetlom. Podatke sam prikupio obradom crkvenih matica.

doseljavanje Hercegovaca (prije svega Popovaca i Zažabaca) u Dubrovnik⁶. Stanovništvo se pak Popova selilo u Dubrave u potrazi za kvalitetnijim zemljištem. Kako su planišтари na prostorima od mora prema unutrašnjosti uvijek odlazili na ljetnu ispašu četiri dana hoda od matičnoga gospodarstva, mnogi su se od njih trajno naselili u tzv. Gornju Hercegovinu (prije svega na područje današnjih općina Kalinovnik i Nevesinje, iz kojega su trajno protjerani nakon Drugoga svjetskog rata, te u istočni dio općine Konjic, odakle su se nakon bošnjačko-hrvatskih sukoba 1993. uglavnom preselili na mostarsko područje i u Dubrave). Krajem 19. st. počelo je masovno iseljavanje u prekomorske zemlje, isprva najčešće u SAD, a iza Drugoga svjetskog rata u Australiju.

Dakako da su se ovdje ukratko navedena i pojednostavnjena velika pomicanja i miješanja stanovništva morala odraziti i na jezičnu sliku ovih prostora koju namjeravam prikazati u ovome radu.

3. Bilježite crte mjesnih govora

3.1. Naglasni sustav

Mjesni govori pripadaju pak istočnohercegovačkome štokavskom dijalektu. Po prozodijskim obilježjima pripadaju novoštokavskim govorima s određenim arhaizmima u naglasnome sustavu. Jedna je od temeljnih značajka novoštokavskoga naglašivanja prenošenje naglasaka koje se provodi gotovo beziznimno (primjerice: *pé godīn, desèt metār, nì mjesēc dānā, stó-dvjestā kúnā*).⁷ Silazni su naglasci izvan prvoga sloga u višesložnim riječima rijetki, ali ih sustavno nalazimo u četverosložnim riječima u genitivu množine (*udòvīcā, domācīna, oglèdālā, kolāčīcā, rupètinā, glavūrīnā, njivētinā*). Nalazimo ih i u toponimiji u primjerima *Dobròvo, Prevīš, Medāruša* i *Verājuša*. Iskonski je praindoeuropski naglasak očuvan u imenici *mòre*⁸ (u drugim je govorima obično produljen u *mòre* pod utjecajem talijanskoga lika) te u zamjenice *òn*. Slično kao u susjednim čakavskim govorima kratki se naglasak kadšto dulji pred sonantom: *dīm, ljubāv, nárāv, prījatēlj, mlīn* (također i toponim *Mlīnište*).

Razlikovna je uloga naglasaka nekoć bila mnogo važnija. Tako su se promjenom naglasaka tvorila hipokoristična osobna imena (*Kāta < Kāta, Māra*

⁶ O tome više u Sivrić 2003.

⁷ O novom i starom prenošenju naglasaka te o nekim bitnim naglasnim značajkama mjesnih govora opširno je pisano u D. Vidović 2007a.

⁸ Izgovor *mòre* ušćuvan je na širem dubrovačkom području, kako u štokavskim govorima u samome Dubrovniku, u Dubrovačkome primorju, Konavlima, Zažablju, Slivnu i štokavskome dijelu Pelješca, tako i u čakavskim govorima na zapadnome dijelu Pelješca, Korčuli i Lastovu.

< *Màra*), umanjenice (*nóga* < *nòga*, *bóca* < *bòca*, *kráva* < *kràva*) te iterativni glagoli od običnih nesvršenih (*skàkat* ‘poskakivati’ : *skákati*). Naglaskom se u Hrasnu razlikovalo i ime krave *Rùžša* od ženskoga osobnog imena *Rúžša*.

U imeničkoj i pridjevskoj sklonidbi kao i u glagola obilno su posvjedočene sve tri općeslavenske naglasne paradigme.⁹ Naglasna paradigma *b* (n. p. *b*) čuva se kod imenica kao što su *bòr* (G jd. *bòra*, N mn. *bòrovi*, G mn. *bòròvā*),¹⁰ *lašòv* (G jd. *lašòva*, N mn. *lašòvi*, G mn. *lašòvā*),¹¹ *istok* (G jd. *istòka*),¹² *gnját* (G jd. *gnjátā*, N mn. *gnjátī*, G mn. *gnjátā*),¹³ *jěž* (G jd. *jěža*, N mn. *jěži/jěževi*, G mn. *jěžā/jěžēvā*),¹⁴ *rėbac* (G jd. *rėpca*, N mn. *rėpci*, G mn. *rėbācā*). Naglasnu paradigmu *c* (n. p. *c*) najzornije uočavamo u lokativu jednine muškog roda za neživo (*kamėnu*, *govòru*, *bròdu*, *mòstu*, *nòsu*, *sprovòdu*, *oprėzu*, *pojásu*, *dogadájū*, *řadránū*) te u genitivu množine imenica muškoga roda (*sinòvā*, *sokolòvā/sokólā*, *jastrėbā*, *daròvā/dārā*, *badòvā*, *glasòvā*, *dubòvā/dúbā*, *govoròvā/govórā*, *golubòvā/golúbā*, *vragòvā*, *toròvā*, *gradòvā*, *andėlā*, *korákā*, *fratárā*, *slučájėvā*, *dinárā*),¹⁵ ali i u imenica ženskoga roda kao što je *čėla* (D jd. *čėli*, A jd. *čėlu*, N mn. *čėle*, G mn. *čėlā*, DLI mn. *čėlam/čėlan*),¹⁶ *gláva* (D jd. *glāvī*, A jd. *glāvu*, N mn. *glāve*, G mn. *glāvā*, DLI mn. *glāvam[a]/glāvan*¹⁷), *òvca* (G jd. *òvcē*, D jd. *òvci*, A jd. *òvcu*, N mn. *òvce*, G mn. *òvācā*), *vòjska* (D jd. *vòjscī*, A jd. *vòjsku*, N mn. *vòjske*, G mn. *vòjskā*, DLI mn. *vòjskama*), *pāmėt* (L jd. *pamėti*), *rúka* (G jd. *rúkē*, D jd. *rúci*, A jd. *rúku*, N mn. *rúke*, G mn. *rúkū*, DLI *rúkam[a]*), *kòs* (G jd. *kòsti*, L jd. *kòsti*, N mn. *kòsti*, G mn. *kòstī*, DLI mn. *kòstima*), *žālòs* (L jd. *žalòsti*, G mn. *žalòstī*),¹⁸ *ščėr* (G jd. *ščėri*, N mn. *ščėri*, G mn. *ščėrī*, DLI mn. *ščėrima*ⁿ), *kòkòš* (G jd.

⁹ O općeslavenskim naglasnim paradigmama opširnije se može pročitati u radovima Vladimira Dyboa, a o njihovim odrazima u hrvatskome naglasnom sustavu u radovima Mate Kapovića kojemu ovom prigodom zahvaljujem na mnogim važnim podatcima i sugestijama. U daljnjemu tekstu za naglasne paradigme *a*, *b* i *c* rabim kratice n. p. *a*, n. p. *b* i n. p. *c*.

¹⁰ Istog su tipa i imenice *bòb*, *snòp*, *pòp*, *kròv*, *čvòr*, *zbòr*, *plüg*, *stòl*, *gròp*, *grėb*.

¹¹ U Metkoviću imenice toga tipa često imaju genitiv nastao analogijom prema n. p. *c* (*lašòvā*, *Petròvā*, *Galòvā*, *Mijòcā*).

¹² Po istome se obrascu sklanjaju i riječi kao što su *màslac* i *mùdrac* (N mn. *mudràci*, G mn. *mudrácā*).

¹³ Po istome se obrascu sklanjaju riječi kao što je *spùž*.

¹⁴ Imenice ovoga tipa u južnome dijelu obrađenog područja u množini često prelaze u n. p. *a* (*jěžėvā*, *šitòvā*, *kljūčėvā*). U hercegovačkome dijelu Neretvanske doline pak bilježimo pojavu da dio imenica muškoga koje se sklanjaju po n. p. *c* imaju množinske likove dobivene analogijom od n. p. *b* (*sòkòvā*, *válòvā*).

¹⁵ Analoški se to prenijelo i na neke imenice muškog roda koje označuju živo (*sokòlu*, *jastrėbu*).

¹⁶ Po istome se obrascu sklanjaju i imenice kao što su *zòra*, *ròsa*, *vòda*, *gòra*, *zėmja*, *žėlja*, *sùza*, *stàza*.

¹⁷ Čest je i nazalizirani izgovor *glāvama*ⁿ, *rúkama*ⁿ i slično.

¹⁸ Tako se sklanjaju sve dvosložne imenice ženskog roda tvorene sufiksom *-ost* koje u nominativu jednine imaju kratkosilazni naglasak.

kòkoši, N mn. *kòkoši*, G mn. *kokòši*, DLI mn. *kokòšima*), *bòlēs* (G jd. *bòlesti*, L jd. *bolēsti*, N mn. *bòlesti*, G mn. *bolēstī*, DLI mn. *bolēstima*), *pròpovijēd* (L jd. *propovijēdi*, G mn. *propovijēdī*, DLI mn. *propovijēdima*), *planīna* (*ù planīnu*)¹⁹. U pridjeva je n. p. *b* najbolje očuvana u pridjeva koji označuju boje *bijēl* (*bijēla* – *bijēlo*) te u primjerima kao što su *svijētō/šētō*, *krátak*, *zlátan*, *dòbar* (*dòbra* – *dòbro*), *dùbok* (*dubòka* – *dubòko*).²⁰ U mjesnim je govovima očuvana izvorna n. p. *c* kod pridjeva:²¹ *blāg* – *blāga* – *blāgo*. K tome se u neretvanskim govovima (ali i većemu dijelu zapadnohercegovačkih ikavskih govora) sekundarno proširila i na velik broj pridjeva koji su pripadali n. p. *a* (npr. *srētan* – *srētna* – *srētno*, *zgòdan* – *zgòdna* – *zgòdno*). N. p. *c* se često čuva i u određenim pridjevima: *rjētkī*, *gùstī*, *prāznī*, *rāvni*, *jùžni*, *sēdmī*, *tēškī*, *tihī*, *plūtkī*, *rùžni*, *tjēsni*, *krūpnī*, *pūtnī*. N. p. *b* čuvaju glagoli kao što su *čitāt* (*čitām*; *čitao*), *pomòci*²² (*pòmòžēm*; *pòmogō* – *pòmògla* – *pòmòglo*), *dugòvat* (*dùgujēm*,²³ *dùgovō* – *dugòvala* – *dugòvalo*). N. p. *c* se odrazila u glagola kao što su *zvāt* (*zovēmo*, *zovū*; *zvào* – *zvála* – *zválo*)²⁴, *mēs* (*metēmo*; *mēo* – *mēla* – *mēlo*), *lēcet* (*letīmo*, *lētē/lētū*; *lēcēo*), *vūc* (*vūkō* – *vúkla* – *vúklo*), *pēc* (*pečēmo*; *pěkō* – *pěkla* – *pěklo*), *stāja(t)* (*stojīmo*), *pòcēt* (*pòčmēm*; *pòčēo* – *pòčēla* – *pòčēlo*), *rēs* (*rēstem*, *rēstū*; *rēsō* – *rēsla* – *rēslo*), *pròstī(t)* (*prostīmo*), **vèljet*²⁵ (*velīmo*), *sēlit* (*selīmo*), *ima(t)* (*imāmo*), *žívjet* (*žívem*, *žívēmo*, *žívēl/žívū*).²⁶ Od glagola koji pripadaju n. p. *a* navest ću samo arhaičnije kao što su *šljēc* (*šljēgnēm*) ‘stići’ ili *ùljes* ‘ući’ (*ùljezem*). Uz sve navedene arhaične naglasne likove supostoje i mlađi koje nahodimo i u hrvatskome standardnom jeziku pa ih nije bilo potrebno zabilježiti.

¹⁹ Isti obrazac nahodimo i u sljedećim primjerima: *ù širīnu*, *ù dubīnu*, *ù visīnu*, *nà brzīnu*.

²⁰ Po istome se obrascu sklanjaju i pridjevi kao što su *šīrok*, *visok*, *dēbel*, a (vjerojatno po analogiji) i *vēlik*, kadšto i *kòlik*.

²¹ Riječ je o izoglosi koja razlikuje zapadne od istočnih štokavskih govora. U istočnim se (prije svega srpskim) štokavskim govovima pridjevi koji su se sklanjali po n. p. *c* danas izgovaraju po n. p. *b* (npr. *blāg* – *blāga* – *blāgo*). N. p. *c* nahodimo i u pridjevima kao što su *drāg*, *sūv*, *slān*, *šūpalj*, *žīv*, *gnjīl*, *stvāran*, *čvřs*, *mlāk*, *glūv*, *glūp*, *krīv*, *lijēp*, *glādan*, *mlād* te kod broja *jēdan* (G jd. *jednōga* uz mlađe *jednōga*). Pridjevi *jāk* i *vrūc* danas se sklanjaju po n. p. *c* iako su iskonski pripadali n. p. *b*. Prijelaz n. p. *b* u n. p. *c* svojstven je dubrovačkome području.

²² Infinitiv na *-ci/-ti* razmjerno je rijedak i oznaka je biranog stila.

²³ Na stolačkome je području očuvana iskonska kračina u glagola toga tipa (*dùgujem*, *vjērujem*, *kùpujem*).

²⁴ Kod prefigiranih glagola postoje razlike u mjesnim glagolima. U Popovu tako bilježimo likove *nāzovem*, *nāzovū* (kao i *dōnesem*, *dōvezem*), a u Zažablju *nazòvem* (kao i *donēsē*, *dovēzem*). U glagolskome pridjevu ženskoga roda u mjesnim govovima nema razlike (*nazvála*, *donijēla*, *dovēzla*).

²⁵ Infinitiv nisam zabilježio u mjesnim govovima.

²⁶ Arhaičniji su likovi posve podudarni s južnočakavskima (*zovemō*, *metemō*, *letīmō*, *stojīmō*, *prostīmō*, *živemō*).

3.2. Fonologija

Na fonološkoj je razini bitno da se *jat* u dugim slogovima izgovara dvosložno (*čijev, mījeh, lijek, bijelo*),²⁷ a kratki *jat* daje *je* (*bježat, vjetar*). U mjesnim su govorima, poglavito onima bližim Neretvi i moru, česti ikavizmi (od kojih su pokoji i veoma stari), a ima i nešto ekavizama (prije svega u skupu **rě: brėgovi, grehòta, vrėca, rėcica*).²⁸ U govoru su prisutni i hiperijekavizmi kao što *kumpijer* (< njem. dijal. *Gruntbir*),²⁹ *krijėšva* (< dalm. *kriša* < lat. *ceresia*), *sijerak* (< lat. *syricus*), *Spljět* (< *Split*), *mjeris* (< psl. **myrě*), *sijernica* (< psl. **syrě*), pa čak i *klijekat* (engl. *to click* ‘pritisnuti gumb na mišu’) i *bljecat* (< blic ‘dodatak fotoaparatu koji proizvodi svjetlost za snimanje pri slabijem osvjetljenju’ < njem. *der Blitz*). Treća je jotacija provedena u skupinama **tě* (*šúčet, zúčet, lėcet, úceha, dòcerat*³⁰), **dě* (*zádevica, podėkad, polúdet, prismrdet, kúdelja, dėtelina*), **dvě* (*mėded*), **sě* (*šėme, šėlo, súsed, šės, šėvěr, šėc, bėšedit, šėno, šėkira*), **stě-* (*ščėna* : stijena, *ščėnica* : stjenica), **svě-* (*šėtlo, šėdòcit, šėtovat, Šėto: Sveto*), **htě* (*ščėt* < psl. **h[o]tėti*), **saj* (*păși, pròšakinja, sájno*), **zě* (*izės, zėnica*), **zdě* (*ždėla, dàždet*), **zj* (*kòžī, úzašit*), **čě* (*čėdilo, čėpànica, čėlòkup*) i **cvě-* (*čėtnā nėdeja, Čėto : Cvijeto*). Provedbom 3. jotacije fonemski je sustav mjesnih govora obogaćen za dva nova fonema – *ś* i *ž*. Fonem *ś* mogao je nastati u riječi nastalih od psl. korijena **kyslě* (*kšeo/kšel, kišelina*), a nahodimo ga i u nekim egzonimima (*Širena* < Silen ‘grad u Libiji’) te u usklikima za dozivanje stoke (*kráviś* ‘usklik za dozivanje krava’, *vókiś* ‘usklik za dozivanje volova’). Primjere za treću jotaciju nalazimo i u primjerima *bljěčve* (< dalm. **vittea* < lat. *vitta* ‘vrpca’), *Šćėpo* (grč. *Stėphanos*; lat. *Stephanus*), *šėn* ‘silan’ (< psl. **sila*), *òblje* i *pljěsma*.³¹ Neobična je pak činjenica da se na čitavome području druga jotacija u skupinama *blj, mlj, plj, vlj* nepotpuno provodi ili se uopće ne provodi (*zàgrabjena, zėmja, snòpje, divji*), slično kao u susjednim čakavskim i novoštokavskim ikavskim govorima. Stara jotacija nije provedena ni u prilogu *vět* ‘već’ (< psl. **vętjě*). Arhaizmom se može smatrati čuvanje *t* u glagolu *obėtat* (< psl. **obvėtati*).

²⁷ Kod Bošnjaka u Dubravama, ali i u Višićima, Dubravici kod Sjekosa i u Rabranima u Gornjemu Hrasnu prevladava jednosložni izgovor. Dvosložni je izgovor razmjerno novijega postanja (*usp.* Halilović 1996: 74–82). U ostatku teksta naglasak na *jatu* bilježim na način koji je uobičajen u suvremenim hrvatskim rječnicima.

²⁸ Jedini primjer u kojemu je kratko **rě* dalo *rje* zabilježio sam u Vidonjama (*srjėća*).

²⁹ Najviše je hiperijekavizama nastalo promjenom *ir* > *ijer* uglavnom u posuđenicama. Sličnu pojavu nahodimo i na dubrovačkome, istočnobosanskome području, ali i u staroštokavskim slavonskim govorima.

³⁰ U glagolu *dòtjerat se* ‘ukrasiti se’ treća jotacija nije provedena najvjerojatnije zbog razlikovnosti.

³¹ Zanimljivo je da iste primjere nalazimo i u nekoć ikavskoj, a danas posve ijekaviziranoj Gabeli, na desnoj obali Neretve.

Fonem *h* nepostojan je član fonemskog sustava te kao takav najčešće otpada ili se mijenja u *f* (*krüf*), *v* (*òrav*, *júva*, *súv*), *j* (*Mijājlo*, *snāja*), *k* (*vüđok*, *tèpik*) ili *g* (*njig*). U Dobranjama kod Metkovića izostaje čak i u toponimiji (npr. *Āđžibegov vřv*). U Vidonjama, Hutovu, Gracu i Hrasnu čuva se u češćim riječima kao što su *hòdit*, *hòtjet*, *hĩmben*, *hódat*, *hrána*, *hũm*, *pròmaha*, *zlòhran* (izbirljiv u jelu'), *grijéh*, *òhmũd* ('stado, mnoštvo' < *òhme* 'ždrijebe od godinu dana'³²), ali i ondje najčešće otpada, čak i u toponimiji (*Râsnò* < *Hrasno*, *Ūtovo* < *Hutovo*), ili se mijenja u gore navedene foneme, dok u Vidonjama bilježim neobičnu dvostrukost likova u zamjeničkoj sklonidbi: *ònijéh* i *ònijā*, *vāšijéh* i *vāšijā*. U Popovu i Dubravama razvilo se pak sekundarno *h*, koje je često "u krajevima gdje proces gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva nije bio dosljedan" (Peco 1986: 96), i to u temeljnome hrvatskom leksiku (*hudòvica* < psl. **vđova*, *hřda* < psl. **rđja*, *hřvat se* < psl. **rđvati*, *hřzat* < psl. **rđzati*), posuđenicama iz turskoga (*hâdet* < tur. *âdet*, *hât* < tur. *at*), pa čak i u antroponimijskome (neslužbene inačice svetačkoga imena *Ante/Anto* i *Ilija*: *Hânto* < lat. *Antonius*, *Hilija* < lat. *Elias*) i toponimijskome sustavu (*Hòrahovĩ Dò* : orah).³³ Osim u Dobranjama *f* je stabilan član fonemskog sustava mjesnih govora iako se katkad zamjenjuje s *p* (*Pilip*, *pũnjestra*, *šěp*) ili *v* (*Vrânuša*, *vâžũl*). Sekundarno *f* osim u navedenom primjeru *krüf* nahodimo i u arhaizmu *fědo* (*usp.* stsl. *vetěhъ* 'star'). Fonem *đ* očuvan je u Popovu uglavnom u antroponimiji i toponimiji (*Džòrko*: neslužbena inačica osobnog imena Juraj, *Ladžàreti* : toponim u Dubrovniku), ali i u općem leksiku (*đžòra* 'zora', *đžũndžara* : vrsta muhe). Okluzivi *t* i *d* otpadaju u završnim suglasničkim skupovima (*mòs*, *gũš*, *gròz*, *dâž*), a završni se suglasnik najčešće obezvučuje (*grũp* < *grub*, *lũt* < *lud*, *sũt* < *sud*). Rotacizam nahodimo u primjerima kao što su *mòre* (< *može*), *kâvė* (< *kaže*), *bjėri* (> *bježi*). Veoma je zanimljiva anticipacija palatalnog elementa zabilježena u pridjevima *dòjnĩ*, *dũbâjnskĩ* i *dũvâjnskĩ* dosad zabilježena uglavnom na kajkavskome području (Lončarić 1996: 92–94).³⁴ Redukcije nenaglašanih vokala posve su uobičajene, a ispadanje je vokala razmjerno rijetko i izraženije je u Hrasnu i Dobranjama.

³² Skok riječ *ohme* povezuje s mađ. *vemh* i lit. *ašva* 'kobila' (Sk 2: 549).

³³ Sekundarno *h* bilježimo i na neumskome području. Tako je današnje selo *Īlino Pòlje* zabilježeno i kao *Hilino Pòlje*. Na temelju današnjeg stanja u mjesnim govorima postoji mogućnost da se sekundarno *h* razvilo i prije dolaska Turaka, a da se zahvaljujući islamizaciji i održalo u ovim krajevima. U brojnim dubrovačkim spisima stoji *Hostoich*, *Hobradouich* i sl., no kako su se dubrovački pisari služili talijanskim latiničkim slovopisom ne možemo biti sigurni je li se *h* izgovaralo.

³⁴ U Vidonjama su zabilježene i riječi *kljět* (*usp.* kajkavski *klēt* < psl. **klětvъ* 'kuća u vinogradu, izba, pojata'; HER: 578) i *izža* (*usp.* kajkavski *hřža* 'kuća, zgrada' < psl. **hyža* < germ. *xūs*-; HER: 444) koje su kao opće imenice rasprostranjenije na kajkavskome području, a očito je da su nekoć bile rasprostranjene i u štokavskim govorima s ponešto izmijenjenim temeljnim značenjem. Naime, obje označuju trošnu kućicu.

No, osim navedenih osobina tipičnih i za druge novoštokavske ijekavske govore, u mjesnim govorima nahodimo i šćakavizme (*šćap*, *gòžđen*),³⁵ ušćuvanu skupinu *čvr-* (*črjen* ‘crven’, *čerjenci* ‘doćići s crvenom zemljom’), ušćuvano dočetano *l* u nekim primjerima (*nágal*, *pěpel*, *tõpal*; u Vidonjama i *võl*, *dõl*, *gõl* usporedno s izgovorom *võ*, *dõ*, *gõ*) u područjima bližim Neretvi, promjenu *čk* > *šk* (*măška*), *tk* > *lk* (*Mělković*), *d* > *l* (prezime *Medić* zabilježio sam kao *Mélic*), koje novoštokavske ijekavske govore ovoga područja povezuju sa šćakavskim i južnoćakavskim govorima. Promjena *-m* > *-n* nije dosljedno provedena, češća je u primorskim dijelovima regije, no primjere te promjene nalazimo i sjevernije od Stoca.

3.3. Morfologija

U imeničkoj se sklonidbi i imenice čija osnova završava na palatal sklanjaju kao one čija osnova završava na nepalatal (*lěšon*, *kònjon*, *mũžon*, *mĩšovĩ*).³⁶ Počesto dolazi i do zamjene lokativa akuzativom (npr. *Čítao sam ù novine. Bĩla je ù Spljet.*). Stari je lokativ na *-i* (< *-ih*) ušćuvan u primjerima *nà lěđĩ*, *nà vrãĩ*, *na raměni*, *po plěci*, *ù Dubjãni*, *ù Čěšljãri*. Genitiv množine na *-∅* nalazimo u primjerima *gõđĩn*, *brěšãk*, *krũšãk*, *smõkãv*, *ĩ(l)jãd*. Stari je pak instrumental množine muškog roda na *-i* ušćuvan u primjerima *s vũci*, *s prĩjatelji*. Pridjevsku sklonidbu nahodimo u lokativu nekih imenica ženskoga roda *e*-sklonidbe (*kàsãrnõj*, *pěkãrnõj*) te u toponimiji (*u Bĩlěcõj*, *ù Dũbõj*) i antroponimiji (*ĩvanõj*). Dativ i lokativ ženskog roda zamjeničko-pridjevske sklonidbe tvori se u Slivnu i nešto rjeđe u Vidonjama nastavkom *-õml-õn* (*mõjõn žěni*, *na děsnõn rĩci*, *nà Črñõn rĩjěci*, *němã jon nĩ deset gõđĩn*, *pãde glãs pò njõm*, *ò světon Ůršuli*, *kõsa jon se zaplěla*). Iz toponimije je razvidno da se tzv. dubrovačka sklonidba (sklanjanje muških tipa *Ivo* – *Iva*; usp. Halilović 1996: 157–159) u prošlosti prostirala na mnogo širem području nego danas. Tako, primjerice, u Dubljanima u Popovu nahodimo toponim *Đũrove strũge*, na *Pěćĩni*, zaseoku sela *Trebĩmlja*, u jugozapadnome dijelu Popova mikrotoponim *Rãdovo gũvno*, a u Zvirovićima, selu u Brotnju u zapadnoj Hercegovini, u koje se koncem 17. st. naselila veća i kompaktna skupina hrvatskih izbjeglica iz istočne Hercegovine, nahodimo toponim *Mĩšov dõlac*. Danas s hercegovačke strane zapadno od Orahova Dola ne nahodimo primjera dubrovačke sklonidbe, a i u zapadnome dijelu Dubrovačkoga primorja (zapadno od Smokovljana), riječ je o srazmjerno novijoj pojavi. Dubrovački poddijalekt kao prestižniji u odnosu na mjesne govore u Donjoj Hercegovini i Neretvanskoj krajini u velikoj je mjeri utjecao na mjesne govore tako da je za neke njihove zajedničke crte

³⁵ Primjeri kao što su *pũšci*, *zvíždat* i *křšćen* mogu se i drukčije tumačiti, ali nije isključeno da je i tu riječ o šćakavizmima.

³⁶ Zanimljiv je i zaziv: *Bõgu mõj!*

teško reći jesu li iskonske ili su nastale pod dubrovačkim utjecajem. U tom je svjetlu veoma zanimljiva činjenica da je dubrovačka sklonidba danas znatno češća u srpskim govorima u Popovu i Bobanima dok kod Hrvata na istome području danas gotovo izostaje, osim u Orahovu Dolu i Grepcima,³⁷ iako je iz mjesne toponimije i povijesnih vrela razvidno da je nekoć bila raširena barem do Neretve. Uzroci su tome sociolingvistički: narodnosno razlikovanje.³⁸ Pod dubrovačkim utjecajem na području neumskoga Graca kod mlađih ispitanika sklonidba je osobnih imena kao što je *Zvónko* – *Zvónkē* zamijenjena standardnojezičnom. Imena tipa *Hrvoje* sklanjaju se i danas po *e*-sklonidbi. U zamjeničkoj je sklonidbi zanimljiv nenaglašeni lik *nje* (u svezama *zá nje* i *ú nje*) u akuzativu jednine lične zamjenice *óna* nastao analogijom prema genitivnome liku u koji je umetnuto početno *nj-* (< *n* iz prijedloga **kъn*, **vъn*; Matasović 2008: 238). Kod brojeva su veoma zanimljivi likovi *jednònēs*, *dvòjènes*, *peterònēs*, *šesterònēs*, *osmerònēs* motivirani brojevnim imenicama te likovi *dvádest(i)*, *trídest(i)* i *četrðest(i)* nastali prema praslavenskoj dvojini.³⁹ Zanimljivi su prijedlozi *pro* (< preko; *prò vrātā*, *prò mosta*), *nāpomīlj/nāpomīn* ‘pokraj’ (*nāpomīlj sēla*) i *su* (*šljēgō je sū četvero čējādi*).

U glagolskome je sustavu aorist živ glagolski oblik (u gradačkome mjesnom govoru nalazimo čak i sigmatski aorist – *rijēh*). Najvjerojatnije se analogijom prema 3. l. mn. *š* proširilo i na druga lica u množini (*dódošmo*, *rádište*). Imperfekt je rjeđi, ali je ipak prisutan i u svakodnevnome govoru (*mīšljā*, *plētijā*). Stariji je prezentski nastavak *-u* za prvo lice jednine očuvan u glagola **veljeti* i *vidjeti* (*vēljū/vēljū*, *vīdū/vīdū*, *zapòvidū/zapòvidū*).⁴⁰ U 3. je licu prezenta na slivanjskome području uglavnom poopćen nastavak *-u* (*bāvū*, *gòrū*, *žtvū*) dok u Zažablju i Popovu likovi tvoreni nastavkom *-u* supostoje s likovima kakvi su i u hrvatskome standardnom jeziku. Infiks se *-nu-* u infinitivnoj osnovi najčešće, poglavito u dalmatinskome dijelu obrađenoga područja kao i u susjednim novoštokavskim ikavskim govorima, mijenja u *-ni-* (*pòginī[t]*, *ùkinī[t]*). Futur

³⁷ Orahov Do nastanjuju gotovo isključivo Hrvati, a Grepce i Srbi i Hrvati. U obama selima Hrvati imena sklanjaju i po dubrovačkoj i po *e*-sklonidbi, a Srbi poznaju isključivo dubrovačku sklonidbu.

³⁸ Često je i narodnosno razlikovanje naglaskom prezimena. Hrvati (i Bošnjaci) u Istočnoj Hercegovini uglavnom čuvaju iskonski naglasak u prezimenima *Ábramović*, *Ĵovanović*, *Ĵúrković*, *Márković*, *Mílošević*, *Óbradović* (ima ih i Bošnjaka), *Stòjanović*, dok Srbi mnogo češće poopćuju dugouzlazni naglasak pred dometkom *-ović/-ević*: *Ábrámović*, *Ĵovánović*, *Márković*, *Mílošević*, *Obrádović* (Jurkovića Srba u Istočnoj Hercegovini nema).

³⁹ Zanimljivi su i likovi *pēsē(t)* (50) i *šēsē(t)* (60). Možda bi se lik *jednònēs* mogao tumačiti i ostatkom starije tvorbe brojeva od 11 do 19 očuvane u staroslavenskome (*usp.* stsl. *jedīnā na desēte*). Takvo je brojenje očuvano kod starijih govornika u Pučišćima na otoku Braču (*jedanādeset*, *dvonādeset*, *trinādeset*, *četrnādeset*, *petnādeset*, *šešnādeset*, *sedammādeset*, *osammādeset*, *devetnādeset*) uz mlađe koje bilježi i Šimunović 2006.

⁴⁰ Zanaslasne su dužine vjerojatno nastale analogijom prema drugim licima u prezentu.

II. češće se tvori od svršenoga prezenta glagola *biti* i infinitiva (*kad ti buden govorit; ako budeš ić*) nego kao u hrvatskome standardnom jeziku. Posebno je zanimljiva sintetička konstrukcija futura II. u primjerima *ako uzibudēš* ('ako uzmogneš biti?'), *mòbudēš* ('ako budeš moći?'), *ščèbudēš* ('ako budeš htjeti?').⁴¹ U istočnome dijelu Neretvanske krajine (prije svega na slivanjskome području) živo je i tzv. prebduće vrijeme koje označuje "vjerojatnu radnju u prošlosti" (Menac-Mihalić 1989: 101): *bit će sigūro čūo za sprovōd sūtrī dān* ('bit će da je sigurno čuo za sutrašnji sprovod'). Tzv. imperativ prošli, koji "izražava nešto što je subjekt po mišljenju govornika trebao izvršiti u prošlosti, a nije" (Menac-Mihalić 1989: 102) također je ušćuvan u Neretvanskoj krajini i tvori se od 3. l. imperfekta glagola *biti* i infinitiva: *bījāše to učini(t)* ('trebao si bio to učiniti?'). Navedeni su složeni glagolski oblici mnogo češći u čakavskome nego u štokavskim govorima te su vjerojatno prežitak negdašnjih južnočakavsko-štokavskih dodira.

Vrlo je zanimljiva i tvorba etnika i ktetika na području Popova i Zažablja. Stanovnik je sela *Dùbljāni* (stanovnici selo zovu *Dùbjāni*) *Dubjānac*, ženski je etnik *Dùpka*, a ktetik *dùpskī*. Ženski etnik *Dupka* kao i etnike *Vèlička* (*Vèličāni*), *Gr̃mka* (*Gr̃mljāni*), *Čvāoka* (*Čvāljina*), *Sèdlārka* (*Sèdlāri*), *Drāčēvka* (*Drāčevo*) i *Mřkōnjka* (*Mřkonjīci*) navodi i Bjelanović (1978: 150). Njima svakako treba pribrojiti i likove *Kōteška* (*Kōtezi*), *Vèlèmečka* (*Vèljā Mèđa*), *Pòljčka* (*Poljica*), *Tùrkovička* (*Tùrkovići*), *Rāvānjka* (*Rāvno*), *Gàlička* (*Gàličīci*),⁴² *Kījēvka* (*Kījēv Dō*), *Čāvāška* (*Čāvāš*), *Òrōvka* (*Òrahov Dō*),⁴³ *Òraška* (*Òrašje*), *Třmačka* (*Třnčina*) i *Trèbīnjka* (*Trebīnja*)⁴⁴ u Popovu, *Prèviška* (*Prèviš*), (*Hùtōvka* (*Hùtovo*), (*H)rāšānjka* (*Hrāšnō*), *Vidōnjka* (*Vidonje*) i *Grādačka* (*Gradac*) u Zažablju te *Kalādūrdevička* (*Kalādūrdevīci*) u Žurovićima i *Grèbačka* (*Grèpci*) u Bobanima.⁴⁵ Tvorbu ženskih etnika sufiksom *-ka* nahodimo i u Bukovici. Oni uvijek dolaze uz druge likove (najčešće one tvorene sufiksom *-anka*). Bjelanović drži da je uzrok rjeđe tvorbe ženskih etnika sufiksom *-ka* na novoštokavskome terenu između ostalog i to što kod većine takvih etnika nije moguće jasno razgraničiti imeničko i pridjevsko značenje te stoga nije moguće ostvariti jasnu obavijest, koja je cilj komunikacije (Bjelanović 1978: 77). U Popovu i Zažablju ženski su pak etnici tvoreni sufiksom *-ka* u navedenim

⁴¹ Maretić spominje primjere *htjetbudem*, *mogbudem*, *imadbudem*, *znadbudem*, *dadbudem*, *smjedbudem* kao rijetke i dijalektne likove u pogodbenim, vremenskim i odnosnim rečenicama (Maretić 1963: 647–648).

⁴² Sami Popovci selo češće zovu *Gàličīci*.

⁴³ Stanovnici sela rabe likove *Òrahovī Dō*, *Òrovī Dō* i *Hòrahovī Dō*.

⁴⁴ Selo se službeno zove *Trebīmlja*, ali je u mjesnoj uporabi češći gore navedeni lik.

⁴⁵ Stanovnicu pak sela *Golūbinac* Popovci zovu *Golūbica*. Glavni mi je informant za mjesne likove etnika bio Đuro Kriste. Ovom mu prigodom zahvaljujem na mnogim važnim podatcima.

primjerima jedini u uporabi.⁴⁶

4. Predmigracijska dijalektna slika područja istočno od Neretve

Već je na temelju iznesenih značajka mjesnih govora razvidno da dijalektna slika područja nije nimalo jednostavna. Pri rekonstrukciji predmigracijskog stanja po mišljenju su Pavla Ivića ključna četiri izvora (Ivić 1955–1956) primijenjena i u ovome radu: pisani spomenici iz vremena prije seoba, današnji govori starih iseljeničkih skupina koje su matične krajeve napustile prije smjene stanovništva u njima, toponimija i tragovi dijalektnog supstrata u današnjim govorima. Dalibor Brozović domeće i peti izvor: analizu posuđenica između hrvatskih i stranih dijalekata (prije svega fonološku i akcentološku; Brozović 1963: 51).⁴⁷

Najbrojniji su jezični spomenici na ovim prostorima natpisi sa stećaka.⁴⁸ Na njima do druge polovice 15. st. nailazimo isključivo na ikavske odraze *jata*, u 15. st.⁴⁹ ikavski odrazi uvjerljivo pretežu, ali nalazimo i sve brojnije ijekavske, u 16. st. podjednako često nalazimo i ikavske i ijekavske odraze *jata*, a od 17. st. na stećcima bilježimo primjere 3. jotacije. Promjene u odrazu *jata* poklapaju se s velikim migracijskim valovima koji su zahvatili ovo područje: prvi zapis o izbjeglicama iz Hercegovine u Dubrovniku datira iz 14. st., drugi je veliki val seoba pokrenut pred sam pad Hercegovine pod Turke 1482., u 16. st. starosjedilačko stanovništvo masovno napušta svoja ognjišta zbog

⁴⁶ Tek je kod ženskoga etnika sela *Gradac* češki lik *Gráčanka* dok je lik *Gradačka* obilježen.

⁴⁷ Njima se u ovome radu ne ću baviti jer to zahtijeva posebnu analizu, a nije od presudne važnosti za ovaj rad. Važno je ipak napomenuti da je dalmatski supstrat prisutan i duboko u Hercegovini. Izdvajam ovdje riječi *gūta* ‘izraslina, svežanj’ (< lat. *gutta* ‘kap, izraslina’), *dūmo* ‘dijecezanski svećenik’ (< lat. *dominus* ‘gospodin’), *bēkīna* (< vlat. *berbecīna* ‘obrijana ovčja koža’) i *klāčina* ‘vapnenica, krečana’ (< dalm. *calcaīna* < lat. *calcīna*) te pridjeve tvorene dalmatskim pridjevom *san(c)tu(s)* u Zažablju i Popovu (*Satūlija*, *Sutlija*, *Sūsvid*; o tome opširnije u D. Vidović 2007b: 433).

⁴⁸ Argumenti koje su iznosili neki autori da su pisci natpisa sa stećaka i klesari bili iz Zapadne Hercegovine i Dalmacije te da su stoga mnogi natpisi ikavski, ne čine mi se uvjerljivima, barem ne za istočnohercegovačko područje, iz najmanje dvaju razloga. Kao prvo, u Istočnoj je Hercegovini sačuvan najveći broj stećaka, a kao drugo, klesarski je obrt bio, osim u Dalmaciji, posebno razvijen u Popovu u kojemu je na grobljima uz pokojnikovo ime često dodavana titula *proto* koja označuje protomajstora. Ostaci kamenoloma iz kojih se vadio kamen za izradbu stećaka nalaze se diljem šire regije. Teško je vjerovati da bi uz takve preduvjete bilo nužno “uvoziti” klesare i pisce stećaka iz drugih krajeva.

⁴⁹ Naravno u slučajevima kad *jat* nije zabilježen grafemom *ě*. Za potrebe ovog članka pregledao sam natpise koje su zabilježili Marko Vego (1962. – 1964.) i Šefik Bešlagić (1982.). Dakako, treba imati na umu da je za razvoj dijalekata na središnjojužnoslavenskome području najvažnije upravo razdoblje 13. – 15. st. (Lisac 1999: 28).

stalnih turskih progona, prije svega katolika, i zbog uskočkih upada, a u 17. st. hercegovački Hrvati masovno bježe na sigurnija područja za vrijeme i nakon Kandijskoga (1645. – 1669.) te Morejskoga rata (1683. – 1699.).

Kao ilustraciju promjene dijalektne slike uvjetovane migracijama donosim dva natpisa sa stećaka pronađenih na otprilike istome području u različitim razdobljima:

A se piše Radovacy Vukanović: ku Ovu kamenicu **usieče** Boško
ji znaħ sьrinu u vojevode, i do Semunović.
gь mu ne **sgrišihь**, prijatelje
ne izgubihь.

[Hutovo, 15. st. (ZSS 1: 49)];

[Gradac kod Hutova 16. ili 17. st.
(ZSS 1: 47)].

Bitno je napomenuti da ikavske odraze *jata* nahodimo istočnije i sjevernije od prostora obuhvaćenog ovim radom. Tako je u Policama kod Trebinja pronađen natpis iz 1241. u kojem stoji *...prěstavi se rabь... poriklomь županь Pribilišь...* (ZSS 3: 128). U Premilovu Polju kod Ljubinja zapisan je u 14. ili 15. st. sljedeći tekst: *I se leži Stpko Radosalićь. /Bože, davno ti samь lego i vele ti mi je ležati.* (ZSS 2: 39). Slično je i sa srednjovjekovnim ispravama. U dvama povijesnim ispravama u kojima se spominju ljudi iz Popova ponovno nahodimo ikavske odraze *jata*. U dokumentu u kojemu se 1416. spominje Grgur Vukosalić (najvjerojatnije iz Dubljana u Popovu) stoji: *segan lita... veće virovanie.* (Jireček 1892: 69). Nadalje, u spisu u kojemu se popovski župan Dabiživ Čihorić oko 1380. – 1390. pokušava obraniti od traženja dubrovačkih vlasti da plati naknadu za štetu koju su počinili njegovi ljudi zabilježeno je: *da biste zapovidili... s edne riči...* (Jireček 1892: 39). Majka se pak trebinjskih vlastelina Junka i Ostoje Mrđića 1419. obraća dubrovačkome knezu u svezi s otetom sabljom također na ikavici: *...jere je uzeo Savko Jodićь uzeo človiku Ĵunьkovu kona... uzeta je tai sabla za mačь i za dvi korьdi...* (Jireček 1892: 70). U prepisci s Dubrovčanima pisari se vojvode Sandalja Hranić u 15. st. (Dubrovčanima se Sandalj često obraćao preko svojih pisara iz Ljubomira kod Trebinja) služe redovito ikavicom (usp. Jireček 1892: 53–68).⁵⁰ Tako česti ikavski odrazi *jata* nisu mogli promaknuti jednome od najboljih poznavatelja srednjovjekovnih natpisa sa stećaka, povjesničaru Marku Vegi koji u jednome od svojih radova tvrdi: “Iz ovog navedenog historijskog izvora se doznaje da su ljudi iz sela Trebimlja kod Ravnoga gajili pčele i po pisanju pojedinih riječi bili ikavci.” (Vego 1982: 118). Na drugome mjestu isti autor domeće: “Mjesto Trebinje izražava se kao Tribigna u ikavskom području iako je to područje

⁵⁰ Sandalj Hranić rođen je u Goraždu, ali su mu pisari dok je boravio u Ljubomiru vjerojatno bili iz okolice Trebinja.

ijekavsko. Možda je to prastari ostatak iz doba doseljenja južnih Slavena u te krajeve. Tako je i sa mnogim drugim riječima, što se vidi po mojim ispisima iz arhiva.” (Vego 1992: 120).⁵¹

Ikavske odraze *jata* nahodimo i u toponimiji. Ime današnjega vidonjskog zaseoka *Brèstica* 1589. dominikanac Daniel zabilježeno je kao *Bristiza*. Isti je fra Daniel zabilježio i ime današnjega napuštenog dobranjskog zaseoka *Bòbovište* sa šćakavskim izgovorom (Krašić 1998: 113). Šćakavski izgovor toga toponima početkom 20. st. bilježi i Carl Patsch (Patsch 2005/2006: 173) te ga nahodimo na nekoliko zemljovida iz toga vremena. U Korlatima (koji se nalaze 70-ak kilometara od današnje granice ikavskih i ijekavskih govora) prilikom istraživanja toponimije sela Dubljani u Popovu zabilježio sam toponim *Sačvišće*.⁵² Kako su toponimi “umnogome najstariji, najvredniji i najpouzdaniji jezični spomenici” (Šimunović 2004: 262) u kojima se često okamenjuje jezična prošlost, očito je da su šćakavizmi nekoć bili rašireniji i mnogo istočnije nego što se dosada pretpostavljalo (do Neretve), a i danas ih nahodimo u ijekavskim govorima u Donjoj Neretvi (*gòžđen, šćâp*). Ikavskih pak odraza u toponimiji ima i u Slivnu (npr. *Pòdzvīzd*), a navodim i podatak da je hrašanjki zaselak *Ōšečenica* (< psl. **osěkъ* ‘tor’) zapisan 1694. kao *Osičena Međa* (Hrabak 1985: 38). Toponime s ikavskim odrazom *jata* nalazimo i znatno sjevernije od obrađenoga područja. Tako se u okolici Nevesinja nalazio stari grad Vinačac (*Vinazac* < psl. **věньсь*) koji se u povijesnim vrelima spominje od 1435. (Vego 1957: 125). Ikavske odraze *jata* nahodimo i u mjesnoj antroponimiji. Prezimena su *Cvjètković* (s Golubinca) i *Ljèvāk* (iz Ravnoga) 1694. zapisana kao *Cvitković* i *Livaković* (Hrabak 1985: 40), izumrlo dobranjsko prezime *Šćepurina* 1702. zapisano je kao *Stipurinović* (M. Vidović 2000: 227), a u maticama župe Gradac kod Neuma 1731. prezime je *Bjelòpera* zabilježeno kao *Bilopera* (MVŽG: 28).

S obzirom na činjenicu da s područja istočno od Neretve nemamo ni jednu veću kompaktnu iseljeničku skupinu koja se iselila prije turskoga prodora,⁵³

⁵¹ Jezikoslovci će u Veginim tvrdnjama naići i na netočnosti. Ime Trebinje izvodi se od lat. *Terbunia*, kako ime donosi Konstantin Porfirogenet. No, ime je sela *Trebimlja* u Popovu (stanovnici sela u međusobnoj komunikaciji rabe isključivo lik *Trebinja*) motivirano antroponimom **Trëbin/Trëbin* (< psl. **trëba* ‘žrtva’) te bi lik *Tribinja* (zabilježen 1283., *usp.* D. Vidović 2008) uistinu bio ikavski.

⁵² Ivić navodi da su posebno zanimljivi primjeri “kad se naziv kosi s opštom strukturom došljačkog dijalekta.” (Ivić 1955–1956: 103). I dok u Donjoj Neretvi zbog blizine šćakavskih govora očekujemo šćakavizme, Popovo je već razmjerno duboko u ijekavskome šćakavskom području i šćakavizmi su ondje zbilja neočekivani. Mjesni su govori u Popovu i Zažablju očuvali iskonsku kračinu u sufiksu *-ište/-išće*.

⁵³ Znamo pak da su dio hercegovačkih izbjeglica Dubrovčani 1395. prevezli u Apuliju (Božić 1952: 10). Iseljavanja je u Italiju bilo i kasnije, no, koliko mi je znano, većina se hrvatskog stanovništva ondje s vremenom asimilirala, a ne nahodimo nikakve jezične spomenike tih

rekonstrukcija je predmigracijske dijalektne slike tih krajeva nepotpuna. Jedina kompaktnija skupina Hrvata doseljenih iz Istočne Hercegovine u južnočakavskome okruženju jest ona u Račišću na Korčuli (usp. Fazinić 2004). Ondje su 1672. utočište u bijegu pred Turcima našle mnoge obitelji podrijetlom iz Hercegovine, uglavnom iz Popova (Botica, Curić, Franić, Matić, Šušak) i Dubrava (Borovac, Dabelić) koje i danas čine gotovo dvije trećine stanovništva toga korčulanskog mjesta. Iako su se doselili iz krajeva u kojima se danas prostire ijekavica, današnji su Račišćani novoštokavci ikavci.⁵⁴

Tragove je dijalektnog supstrata najteže prepoznati jer se ponajčešće “pred nama nalaze, pomešane u istom govoru, crte starinačke, došljačke i one koje su se razvile na licu mesta u vreme od seoba naovamo” (Ivić 1955/1956: 104). Budući da su u porječju rijeke Neretve u prošlosti graničili šćakavski i štakavski štokavski govori, a danas graniče ikavski i ijekavski govori, da se tek nešto istočnije nalazila granica zapadnoštokavskoga i istočnoštokavskoga dijalekta, da u primorskome dijelu dolazi do dodira štokavskih govora s južnočakavskima te uzmemo li u obzir i dubrovački utjecaj⁵⁵ i jezično nadslojavanje prouzročeno čestim i obilnim migracijama, navedena se Ivićeva tvrdnja itekako može primijeniti i na ovim radom obuhvaćeno područje. Arhaična akcentuacija, ušćuvana skupina *čbr-, dočeto *l* očuvano u nekim primjerima, šćakavizmi (čak i razmjerno duboko u novoštokavskome ijekavskom području), duljenje vokala pred sonantom, neprovođenje druge jotacije, nastavak *-ōm/-ōn* u dativu i lokativu jednine zamjeničko-pridjevske sklonidbe, posebna tvorba futura II. i imperativ prošli svakako upućuju u najmanju ruku na kontinuirani kontakt između govornika štakavskoga i šćakavskoga tipa štokavskog narječja i čakavaca na južnodalmatinsko-donjohercegovačkome području (taj je kontakt različite snage ovisno o zemljopisnome položaju i migracijskim kretanjima⁵⁶) i one supstoje s izrazitim novoštokavskim značajkama (treća jotacija, hiperijekavizmi). U obzir valja uzeti i Brozovićevo zapažanje da neke organske izoglose koje povezuju Dubrovnik i južnočakavski prostor obuhvaćaju i slavonske posavske govore, istočnu i srednju Bosnu te lijevu obalu Neretve (Brozović 1961/1962: 51–52). Nabrojene i opisane jezične značajke današnjih

iseljeničkih skupina.

⁵⁴ Samo članovi roda Botica (podrijetlom iz Strmice, zaseoka sela Trebimlje u Popovu) čine gotovo trećinu stanovnika toga korčulanskog mjesta.

⁵⁵ Dubrovački je poddijalekt prestižniji u odnosu na mjesne govore u Donjoj Hercegovini i Neretvanskoj krajini tako da je za neke zajedničke crte mjesnih govora iz te mikroregije s onima koje pripadaju dubrovačkome poddijalektu teško reći jesu li iskonske ili su nastale pod dubrovačkim utjecajem.

⁵⁶ Dakako da su adrijatizmi i čakavizmi češći uz Neretvu i u Dubrovačkome primorju, a ijekavske inovacije podalje od mora.

novoštokavskih ijekavskih govora istočno od Neretve nepobitno potvrđuju Brozovićevu tvrdnju da današnji hrvatski novoštokavski ijekavski govori u Hercegovini i južnoj Dalmaciji pripadaju zapadnome štokavskom dijalektu (Brozović 1998: 7).

Brozović na drugome mjestu pretpostavlja da su se na lijevoj obali Neretve prostirali ijekavski ili ikavsko-ijekavski štakavski govori koji nisu prodirali do mora i nisu priječili kontakt između Dubrovnika i šćakavskoga Makarskog primorja (Brozović 1963: 53). Kako Brozović ipak ostavlja mogućnost barem ikavsko-ijekavskog odraza *jata*, u ovome sam radu odlučio poći za njegovom pretpostavkom. Iako je pitanje južne ijekavsko-ikavske granice samo jedno u nizu problema koji se nameću u pokušaju rekonstrukcije predmigracijske dijalektne slike, ono je ponajprije sociolingvistički iznimno važno zbog činjenice da su iskonski govornici štokavskih ikavskih govora isključivo Hrvati i Bošnjaci. Toponimija i povijesni dokumenti,⁵⁷ kao što smo već vidjeli, upućuju na zaključak da se ikavsko područje prostiralo i znatno istočnije od onoga što se do danas pretpostavljalo: od Zažablja i Dubrava, preko Popova i Ljubinja možda čak do Trebinja. Negdašnje prostiranje ikavskih govora na spomenutom prostoru nisu mogli zanijekati ni autori čije je javno djelovanje, blago rečeno, nemoguće nazvati prohrvatskim poput Marka Vege⁵⁸.

5. Današnja južna granica ikavskih i ijekavskih govora u Donjoj Hercegovini i Neretvanskoj krajini

Sudeći po povijesnim vrelima današnja je južna granica ijekavskih i ikavskih govora više-manje postojana u posljednjih 300 godina i uglavnom ide rijekom Neretvom.⁵⁹ Gdjedje prelazi na desnu obalu Neretve (primjerice u

⁵⁷ Zanimljivo je da je usmena književnost na ovim prostorima veoma često ikavska. Ikavske odraze *jata* nahodimo gotovo kao jedine u molitvama i kolendanju te u starijim grobnim natpisima u Popovu (poglavito u Ravnome).

⁵⁸ Marko Vego prešao je 1938. na pravoslavlje. Dokument je objavio Ivice Puljić (Puljić 1997: 148) kojemu ovom prigodom zahvaljujem na brojnim važnim jezičnim podacima i upozorenju da mnoga Vegina tumačenja treba preispitati upravo zbog njegove sklonosti protežiranju pravoslavlja u Hercegovini. Tako natpis iz 1231. pronađen u Vidoštaku nedaleko od Stoca (na kojemu ponovno nalazimo ikavske odraze *jata*), u kojemu stoji "Miseca marta 11. prestavi sa raba božija, Marija, a zovom Divica, popa Dabiživa podružije (...)" Vego tumači kao dokaz da su tada u Stocu boravili pravoslavni svećenici te da je Marija spomenuta u natpisu žena popa Dabiživa koja je poslije postala kaluđericom (Vego 1980: 402) iako je sasvim jasno da je riječ o Blaženoj Djevici Mariji (sic!).

⁵⁹ Kompaktnije skupine istočnohercegovačkih Hrvata naselile su i neka područja u Zapadnoj Hercegovini, no svoj su jezični identitet uspjeli očuvati samo u izoliranijim mjestima poput Zvirovića u Brotnju i u nekoliko sela u okolici Mostara i Širokoga Brijega. Upravo u tim mjestima Asim Peco nalazi češće ijekavizme, pa i hiperijekavizme (Peco 1986: 69).

Gabeli⁶⁰) upravo kao što ikavski govori danas prelaze na lijevu obalu Neretve u priblatskim slivanjskim selima zbog utjecaja opuzenskoga mjesnog govora. Ugrubo bi se moglo reći da se u Hercegovini ijekavica blago širi u kontaktnim ijekavsko-ikavskim područjima (ponajprije zbog utjecaja mostarskoga i čapljinškoga gradskog govora), dok se u Dalmaciji (prije svega u staroj metkovskoj gradskoj jezgri⁶¹ i Slivnu, a u manjoj mjeri i u Zažablju) povlači zbog snažnog osjećaja regionalne pripadnosti samih govornika koji je, matematičkim rječnikom rečeno, obrnuto proporcionalan površinskim jezičnim crtama koje bi prosječan čovjek označio dalmatinskim. Naime, zažapski su mjesni govori gotovo istovjetni govorima stanovništva prebjegloga iz Istočne Hercegovine za vrijeme Domovinskog rata, što ih stavlja u nepovoljniji položaj u odnosu na susjedne “dalmatinske” ikavske govore. Jedna je od posljedica toga činjenica da su neslužbena osobna imena kao što je *Šćépo* danas živa samo u komunikaciji unutar sela dok ih se u komunikaciji izvan sela izbjegava rabiti.

Za buduća je istraživanja važna činjenica da se u područje Dubrava kod Stoca poslije bošnjačko-hrvatskih sukoba doselio velik broj hrvatskih izbjeglica iz Konjica (dobrim dijelom ikavaca) koji također mijenjaju jezičnu sliku spomenutoga područja.

6. Zaključak

Područje je Donje Hercegovine i Neretvanske krajine dijalektološki veoma složeno. U porječju su rijeke Neretve u prošlosti graničili šćakavski i štakavski govori, a danas graniče ikavski i ijekavski štokavski govori, tek se nešto istočnije nalazila granica zapadnoštokavskoga i istočnoštokavskoga dijalekta, u primorskome dijelu dolazi do kontakta s južnoćakavskim govorima, k tome se na čitavo područje proteže snažan utjecaj dubrovačkoga dijalekta, a česte migracije mijenjale su dijalektnu sliku tako da je lučenje iskonskih dijalektnih

⁶⁰ Staro je ime Gabele *Drīva*. Povjesničari spomenuti povijesni ojkonom pod Daničićevim utjecajem bilježe u ijekaviziranome liku *Drijeva*, iako je ojkonom u svim ćiriličnim srednjovjekovnim dokumentima zabilježen s ikavskim odrazom *jata* (naravno, ako *jat* nije zabilježen posebnim grafemom; usp. ARj 2: 779). Čak i pisari Stonske slanice (solane) bilježe ojkonom u ikavskome izgovoru. Gabelu je većina starosjedilaca napustila i naselila se u nedaleki Opuzen, dok su se u Gabelu naselili uglavnom istočnohercegovački Hrvati ijekavci (i manji broj Srba). Opuzen je danas izrazito ikavski, a Gabela je gotovo posve poijekavljena.

⁶¹ Iako Halilović (Halilović 1996: 40) Metković postavlja u područje ikavskih govora, s velikom se sigurnošću može ustvrditi da ta tvrdnja, barem u posljednjih trista godina nije točna. Metković je početkom 18. st. naseljen uglavnom od strane istočnohercegovačkih izbjeglica, a izraženiji ikavizmi posljedica su blizine ikavskoga područja koje je u 20. st. napučilo dijelove grada na desnoj obali Neretve, a u manjoj je mjeri prisutno i na ijekavskoj, lijevoj obali Neretve. Prethodno je pak i u Metkoviću stanje bilo isto kao i u Popovu i Zažablju: stariji je ikavski govor zamijenio noviji ijekavski pod utjecajem doseljenika.

crta od onih novijega postanja znatno otežano, poglavito na području prostiranja današnjih novoštokavskih ijekavskih govora.

Ipak, jezičnom je analizom moguće doći do odgovora na barem dva važna pitanja. Prvo, iz bilježitih je jezičnih značajka razvidno da je obrađeno područje u predmigracijskome razdoblju pripadalo zapadnoštokavskome dijalektu, i to jednome od njegovih arhaičnijih podsustava zbog niza značajka koje dijeli s dubrovačkim, istočnobosanskim, staroštokavskim slavonskim i južnočakavskim govorima. Drugo, i sociolingvistički veoma važno, na temelju povijesnih vrela, toponimije, a dijelom i na temelju istraživanja iseljeničkih skupina, čini se da je riječ o iskonski ikavskome prostoru koji je migracijama poijekavljen, ali je zadržao čitav niz drugih, lingvistički relevantnijih, starijih crta (npr. čakavizme, dočetno *l*, skupinu *čbr-*) koji u mnogome mogu pomoći u slaganju hrvatskoga dijalektnog mozaika u prošlosti, a s obzirom na činjenicu da je riječ o živome prostoru u kojemu se i danas događaju brojne promjene, zaslužuje i istraživanja drugoga tipa.

Literatura

- ALIČIĆ, AHMED S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- ARJ = *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. 1881. – 1976. Zagreb: JAZU.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- BJELANOVIĆ, ŽIVKO 1978. *Imena stanovnika mjesta Bukovica*. Split: Čakavski sabor.
- BOŽIĆ, IVAN 1959. *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd: SKA.
- BRANDT, MIROSLAV 1995. *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. Zagreb: Školska knjiga.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 1961/1962. O jednom problemu naše historijske dijalektologije: stara ikavsko-ijekavska granica. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 4/5, Novi Sad, 51–57.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 1963. O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata. *Filologija* 4, Zagreb, 45–55.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 1970. O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije. *Makarski zbornik* 1, Makarska 381–405.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, 9–83.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 1998. Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti. *Hrvatski jezik: Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole, 3–34.

- BUDAK, NEVEN 1994. Kultura humsko-duklijanskog područja do kraja 12. stoljeća. *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 128–142.
- FAZINIĆ, JOSIP JOZO 2004. *Račišće na otoku Korčuli od svog postanka (1672) do danas*. Korčula: Matica hrvatska Ogranak Korčula.
- FILIPOVIĆ, MILENKO S. – LJUBO MIČEVIĆ 1959. Popovo u Hercegovini. *Djela odjeljenja istorisko-filoloških nauka naučnoga društva NR Bosne i Hercegovine* 15/11, Sarajevo.
- HALILOVIĆ, SENAHID 1996. Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. *Bosanskohercegovački zbornik* 7, Sarajevo.
- HRABAK, BOGUMIL 1985. Zemljišne parcele feudalaca i muslimanskih seljaka u Popovu, Zažablju i Trebinju početkom Morejskog rata. *Tribunia* 9, Trebinje, 31–46.
- IVIĆ, PAVLE 1955/1956. O nekim problemima naše istoriske dijalektologije, *Južnoslovenski filolog* 21/1–4, Beograd, 97–129.
- IVIĆ, PAVLE 2001. Dijalektologija srpskohrvatskoga jezika: Uvod i štokavsko narječje. *Celokupna dela Pavla Ivića*, 2. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- JIRIČEK, KONSTANTIN 1892. *Spomenici srpski 11*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- JUTRONIĆ, ANDRO 1950. Naselja i porijeklo stanovništva otoka Brača. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 34, Zagreb: JAZU.
- KAPOVIĆ, MATE 2003. Razvoj starih dugih samoglasa u hrvatskom i ostalim slavenskim jezicima. *Filologija* 41, Zagreb, 51–82.
- KAPOVIĆ, MATE 2006. Naglasne paradigme o-osnova muškoga roda u hrvatskom. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 32, Zagreb, 159–172.
- KAPOVIĆ, MATE 2008. *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska
- KRASIĆ, STJEPAN 1998. Zanimljivo iz povijesti. *Mostariensia* 9, Mostar, 105–114.
- KREŠIĆ, MILJENKO 2006. Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića 1733. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48, Zadar, 439–452.
- LÁSZLO, BULCSÚ 1996. Općidbena bilježnost pri odredbi srbštine i hrvatštine. *Jezyk i komunikacija*, Zagreb, 430–451.
- LISAC, JOSIP 1996. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Zagreb: Matica hrvatska.
- LISAC, JOSIP 1998a. Štokavski i torlački idiomi Hrvata. *Hrvatski jezik: Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole, 195–204.
- LISAC, JOSIP 1998b. Uvod. *Hrvatski jezik: Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole, 177–193.
- LISAC, JOSIP 1999. *Hrvatski govori, filolozi i pisci*. Zagreb: Matica hrvatska.

- LISAC, JOSIP 2003. *Hrvatska dijalektologija 1.: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- LONČARIĆ, MIJO 1996. *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- LUČIĆ, JOSIP 1984. Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisi notara Tomazina de Savere 1282. – 1284. *Monumenta historica Ragusina*, 2. Zagreb: JAZU.
- MARETIĆ, TOMO 1963. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MATASOVIĆ, RANKO 2008. *Poredbeno povijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MENAC-MIHALIĆ, MIRA 1989. Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija* 17, Zagreb, 81–109.
- MENAC-MIHALIĆ, MIRA 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Školska knjiga.
- MVŽG = *Matice vjenčanih župe Gradac 1720. – 1830*.
- NOVAK, GRGA 1961. *Vis, knjiga 1*. Zagreb: JAZU.
- PATSCH, CARL 2005./2006. Prilozi za etnologiju istočne Europe – Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša. *Status* 8, 156–180.
- PECO, ASIM 1986. Ikavskoštokavski govori Zapadne Hercegovine. *Djela ANUBiH* 56, Sarajevo.
- PULJIĆ, IVICA 1995. Neum – povijesna domovina Hrvata. *Neum – zavičaj i zemlja Hrvata: Humski zbornik* 1, Neum, 11–109.
- PULJIĆ, IVICA 1997. Stariji sakralni objekti na području Popova. *Ravno, Popovo: Četiri slike iz povijesti kraja: Humski zbornik* 3, Ravno – Zagreb, 141–162.
- PULJIĆ, IVICA 2008. *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875. – 1878. godine. Humski zbornik* 11, Neum.
- PULJIĆ, IVICA – STANISLAV VUKOREP – ĐURO BENDER 2001. Stradanja Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u Istočnoj Hercegovini. *Humski zbornik* 5, Ravno.
- SIVRIĆ, MARIJAN 1999. Predgovor. *Srednjovjekovne humske župe*. Mostar, 8–12.
- SIVRIĆ, MARIJAN 2003. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667. – 1808.): Humski zbornik* 6, Dubrovnik – Mostar.
- SK = SKOK, PETAR 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I – IV. Zagreb: JAZU.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR 2004. *Bračka toponimija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR 2006. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Supetar: Brevijar.
- ŠKALJIĆ, ABDULAH 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

- VEGO, MARKO 1980. *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- VEGO, MARKO 1982. Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku. *Tribunia* 6, Trebinje, 115–138.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ 2007a. Accentual alternations in Neo-Štokavian Ijekavian Dialects of Neretvanska Krajina. *Tones and Theories: Proceedings of the International Workshop on Balto-Slavic Accentuation: Posebna izdanja Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 199–211.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ 2007b. Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj antroponimiji. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33, Zagreb, 431–447.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ 2008. O ojkonimima Trebimlja/Trebinja i Trijebanj. *Stolačko kulturno proljeće*, Stolac, 293–300.
- VIDOVIĆ, MILE 2000. *Radovan Jerković – život i djelo*. Metković: Matica hrvatska.
- ZSS = VEGO, MARKO 1962. – 1964. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 1. – 3. Sarajevo: Zemaljski muzej.

The Influence of Migrations on the Neoštokavian Ijekavian Subdialects in the Neretva Region and in Lower Herzegovina

Summary

The dialectological situation in the Neretva region and Lower Herzegovina is very complex. In the past, the Neretva basin was the boundary between Šćakavian and Štokavian dialects, while today it is the boundary between Ikavian and Ijekavian Štokavian dialects. Only a little to the east is the boundary between the west Štokavian and the east Štokavian dialects; in the south, Štokavian dialects come into contact with south Čakavian dialects, in addition to which this whole area is under a strong influence of the Dubrovnik dialect, and frequent migrations have changed the dialectal picture. The linguistic analysis undertaken in this paper confirms that the local subdialects belong to the west Štokavian dialect, while the analysis of historical sources, toponymy, and the speech of immigrants from this area suggests that the subdialects which are now Ijekavian were formerly Ikavian.

Ključne riječi: novoštokavski ikavski govori, supstrat, migracije, sociolingvistika

Key words: Neoštokavian Ijekavian subdialects, substratum, migrations, sociolinguistics